

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Шляхов О.
Підприємці Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.: бізнесові практики та громадсько-політична діяльність. – Дніпро, 2022. – 288 с.

Одним із найважливіших етапів в історії вітчизняного підприємництва став період другої половини XIX – початку XX ст., упродовж якого, попри належність до різних держав, під впливом інтенсивного розвитку ринкових відносин відбувалася консолідація більшості українських земель в єдиний національно-господарський організм. Внутрішні аспекти розвитку українського господарства включали комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортних, технологічних питань, які формували безпосередні умови підприємницької діяльності, зазнавали суттєвих змін під дією становлення нових форм господа-

рювання, економіко-правових відносин і відповідної перебудови соціальних зв'язків, звичних стереотипів мислення та поведінки, появи нових пріоритетів і цінностей.

Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноросійських економічних тенденцій, водночас мала свої особливості, що обумовлювало специфіку підприємницького середовища. Потужним чинником, який визначав своєрідність підприємництва, слугувало перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії.

Реформи другої половини XIX ст. внесли низку суттєвих змін у чинне торгово-промислове право, створивши систему юридичних гарантій підприємницької діяльності. Права та свободи у здійсненні всіх видів підприємництва визначалися «Положенням про мита за право торгівлі й інші промисли» (1863–1865 рр.). Нова нормативно-правова база слугувала імпульсом для розвитку підприємницької діяльності, встановлювала нові для вітчизняної практики принципи безстановості та рівності всіх правоздатних громадян у занятті торгівлею і промисловістю. Проте не всі стани рівною мірою могли ними скористатися. Деякі обмеження, що накладалися паспортною системою на податне населення, продовжували діяти й надалі, що обмежувало вільне переміщення селян, міщан і ремісників, а отже, стримувало розвиток підприємницької діяльності. Оптова та роздрібна торгівля, можливість заснування фабрик, заводів залишалися переважно в руках купців (до 1898 р.).

Характер розвитку підприємництва у вітчизняній господарській практиці впродовж другої половини XIX – початку XX ст. був пов'язаний із кардинальною трансформацією інституційного середовища, що стало результатом багатьох суспільних реформ, які заклали підвалини ринкових перетворень та викликали глибокі зміни у соціально-економічному устрої країни. Уже з другої половини 1860-х рр. в Україні почався швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості, яка поглинала дрібнотоварне й мануфактурне виробництво. У пореформений період розвивалися інститути ринкової економічної системи: приватна власність, підприємництво, конкуренція, комерційні банки, біржі тощо; виникали нові господарські форми: фабрики, акціонерні товариства, монополістичні утворення (синдикати, трести), кооперативні організації (артіль, споживчі, кредитні товариства) та ін.

Особливий інтерес становить досвід практичної діяльності підприємців на Півдні України пореформеної доби та їх громадсько-політична діяльність. У цьому контексті важливою подією у вітчизняній історіографії стала публікація монографії доктора історичних наук, професора Олексія Борисовича Шляхова, про яку й ітиметься нижче. У цій праці розглянуто процес формування підприємницької верстви в південноукраїнських землях Російської імперії в пореформений період, проаналізовано її кількісний, соціальний, етнічний та гендерний склад; досліджено основні сфери бізнесових інтересів представників ділових кіл українського Півдня наприкінці XIX – на початку XX ст. й особливості розвитку підприємницької діяльності у промисловості, торгівлі, банківській, транспортній сферах та у царині обслуговування населення. Монографічне видання містить значну кількість документальних свідчень щодо розвитку підприємництва в гірничій і борошномельній галузях промисловості, а також у морському й річковому судноплаванні регіону в модерний період.

У рецензованій монографії досліджуються такі питання, як особливості становлення та розвитку підприємництва на Півдні України в пореформену добу, склад підприємців та їх пріоритетні інтереси наприкінці XIX – на початку XX ст., підприємницька діяльність у провідних галузях економіки у другій половині XIX – на початку XX ст., громадсько-політична діяльність.

У результаті проведеної автором копійкою науково-пошукової роботи, джерелознавчого аналізу, синтезу розрізаних відомостей із широкого корпусу архівних джерел, уперше введених до наукового обігу, статистичних матеріалів, праць з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії тощо, вдалося сформувати репрезентативну джерельну базу дослідження.

З'ясовуючи, що собою являли підприємці Південної України, представники верстви, яка уособлювала прогрес у тогочасному суспільстві, автор наголошує, що «наприкінці XIX – на початку XX ст. діловий світ південноукраїнських губерній уже складався з представників практично всіх прошарків населення, хоча основним джерелом його поповнення залишалися представники купецтва, адже вони володіли чималими коштами і саме їм були притаманні висока енергія та обачливість у справах, чіпкий розум та наполегливість у досягненні мети» (с.38). Водночас, як слушно зазначається, до підприємництва в той час дедалі завзятіше долучалися дворяни й чиновники, а також люди розумової праці – економісти, фінансисти, інженери тощо.

Підбиваючи підсумки щодо аналізу особливостей становлення та розвитку підприємництва на Півдні України в пореформену добу, автор рецензованої праці зазначає, що здійснення в регіоні «масштабної індустріалізації та жорстка протекціоністська політика царського уряду наприкінці XIX ст. зумовили розгортання активної підприємницької діяльності в південноукраїнських губерніях Російської імперії. Бізнесовим практикам сприяло й оновлення законодавства в цій царині, хоча останнє ще містило численні рудименти феодальної доби. Водночас панування величезної бюрократичної машини самодержавства стримувало нормальний розвиток товарно-грошових відносин, ставало на заваді сталому поступу капіталістичного ринку» (с.52).

Значне місце в монографії відведено підприємницькій діяльності у провідних галузях економіки промислового Півдня: вугільній, комерційному судноплаванні, борошномельному виробництві. Так, автор слушно наголошує, що в пореформений період у вугільній промисловості Донецького басейну швидко виникали нові підприємства, а шахтовласники багатіли. При цьому важливими рисами частини гірничопромисловців були висока енергія, спритність, розважливність у справах (с.165). Але розвитку підприємництва у цій галузі перешкоджало й чимало проблем, що були викликані передусім відсутністю сумлінної конкуренції, а також політикою, яку здійснював синдикат «Продвугілля» (с.166).

У рецензованій праці розглянуто такий важливий напрям діяльності підприємців українського Півдня, як громадсько-політичний. Звернено увагу на створення й діяльність підприємницьких організацій, участь підприємців у політичному житті Російської імперії на початку XX ст. Так, неодноразово висловлювалися думки щодо скликання з'їзду. Саме з такою ініціативою виступили Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, Одеський біржовий комітет та місцеве відділення Технічного товариства. Найважливішим завданням майбутнього

форуму вважалося вирішення нагальних питань у торговельно-промислових відносинах. Урешті-решт на проведення цього з'їзду було отримано згоду уряду. 3 жовтня 1910 р. в Одесі за присутності представників міністерства фінансів, промисловості й торгівлі, іноземних справ і шляхів сполучення, а також консулів низки держав відкрився I Південноросійський торговельно-промисловий з'їзд. Що важливо, його учасники вимагали створення власної організації, яка відстоювала б їхні інтереси перед імперським урядом та певним чином впливала на економічну політику (с.251). У підсумку у червні 1911 р. влада затвердила положення про утворення координуючого органу підприємців південних губерній – Раду з'їздів. 7 серпня в Одесі вперше засідав організаційний комітет новоствореної інституції. Із вересня 1911 р. відбувалися регулярні засідання Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії. А з грудня того року в Одесі двічі на місяць почав виходити її друкований орган – часопис «Торгово-промышленный Юг» (с.252).

Щодо участі підприємців у політичному житті Російської імперії, автор монографії робить обґрунтований висновок, підкреслюючи, що представники ділових кіл Півдня прагнули розширити власні права та збільшити прибутки, і на початку ХХ ст. саме на це спрямовували свою громадсько-політичну діяльність. Особлива увага приділялася створенню професійних об'єднань – бірж, товариств фабрикантів і заводчиків та ін. Водночас частина промисловців та підприємців приєдналася до загальноросійських політичних партій, поповнюючи лави октябристів, кадетів, виявляючи політичну активність під час виборчих кампаній до представницьких органів влади – Державної думи або Державної ради. Автор слушно наголошує, що представники ділових кіл регіону не виявляли схильності до вирішення національних проблем українського народу. До того ж, вийшовши з національного у загальноімперський політичний простір, вони фактично забували про своє етнічне коріння (с.283).

У загальних виважених і логічних висновках О.Шляхов зазначає, що «підприємці Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були однією з найбільш фінансово потужних та впливових груп промисловців, фінансистів, торговців Російської імперії. Виступаючи як нова соціальна верства, вони утворювали досить динамічне суспільне середовище, яке перебувало в процесі пошуку соціальної ідентичності та правових гарантій своїх бізнесових практик. Водночас представники ділових кіл, віддаючи данину не лише господарчій, а й громадській діяльності, в період пізнього самодержавства стають вагомим чинником суспільно-політичного життя, на який царизму так або інакше доводилося зважати» (с.284).

Наголошуючи на значному обсязі та інформаційному потенціалі виявленого автором і вперше введеного до наукового обігу фактографічного матеріалу, відзначимо, що до критичних зауважень слід віднести відсутність у монографії науково-довідкового апарату, зокрема іменного та інших покажчиків, котрі значно полегшили б пошук відповідної інформації.

Загалом здійснення Олексієм Шляховим комплексного дослідження й аналіз широкого кола джерел, найперше архівних і статистичних, зумовлює наукову актуальність та новизну рецензованої монографії, аргументованість її положень і висновків, що ґрунтуються на багатій фактологічній базі, сприяють подальшому розвитку наявних в історичній науці уявлень щодо процесу формування підприємницької верстви в південноукраїнських землях Російської імперії пореформеного часу.

Ігор ДОВЖУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри соціальних комунікацій,
документознавства та інформаційної діяльності,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net